

Mohim XUSANOVA

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONINING TASAVVUFIIY-IRFONIIY TALQINLARI

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni tasavvufiy-irfoniy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Iskandar obrazi, jahongirlik va adolat, podshohlik va darveshlik, himmat, safar, riyoziyat, ma’rifat, anglash va tafakkur kabi tushunchalarning tasavvufiy mazmuni Najmiddin Komilov talqinlari asosida yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, “Saddi Iskandariy”, Najmiddin Komilov, tasavvuf, irfon, Iskandar obrazi, ma’rifat, himmat, riyoziyat, darveshlik, adolat, tafakkur, hikmat.

Annotation. This thesis analyzes Alisher Navoi’s epic poem “Saddi Iskandari” from a Sufi and irfan-oriented perspective. Particular attention is paid to the interpretations of the prominent Navoi scholar Najmiddin Komilov, who reveals the ideological and artistic essence of the work.

Keywords: Alisher Navoi, “Saddi Iskandari”, Najmiddin Komilov, Sufism, irfan, image of Iskandar, knowledge, himmat, riyozat, dervishhood, justice, contemplation, wisdom.

Аннотация. В тезисе анализируется поэма Алишера Навои «Садди Искандари» с суфийско-ирфанской точки зрения. Особое внимание уделяется интерпретациям выдающегося ученого-навоиеда Наджмиддина Комилова, раскрывающим идейно-художественную сущность произведения.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Садди Искандари», Наджмиддин Комилов, суфизм, ирфан, образ Искандара, познание, хimmat, рiyozat, дервишество, справедливость, мышление, мудрость.

Qadim Sharqning necha asrlilik badiiy-estetik tajribalari-yu adabiy an’alarini o’zida jamlagan “Xamsa” – buyuk badiiy obida. Navoiy ijodiy qudrati va tafakkur ko’lamining mahsuli. Nizomiy Ganjaviy tomonidan boshlab berilgan bu silsila o’zidan keyingi xalqlar uchun shunchaki bir xil sujetni o’zgacharoq uslubda tasvirlash emas, balki adabiyot maydonida yangicha ijodiy muloqot, ta’bir joiz bo’lsa, ma’naviy-badiiy musobaqani vujudga keltirdi. “Xamsa” – so’z san’atining bebaho ganjinasini. “Xamsa”dek ulug’ san’at asarlarini targ’ib qilish, go’zallik dunyosini idrok qilish uchun yo’l izlash ezgu an’alardan biriga aylandi. Hatto Navoiyning o’zi ham xamsanavislikka faqat ijodkor sifatida yondashmadi, adabiy tanqidchilik faoliyatini ham namoyon qildi.

Alisher Navoiy o’zidan oldin o’tgan mualliflar ijodiyotining maqtovgacha sazovor tomonlari to’g’risida haqli ravishda samimiyat bilan so’z yuritgani holda ayrim nomutanosiblikni ham xushtakalluflik bilan asosli tarzda ko’rsatish va o’zining badiiy tajribasida, xususan, “Xamsa” yozishida, ularni tuzatishga katta e’tibor bergan [1: 272].

Navoiy “Xamsa” sining mukammal tabiati necha yuz yillardan buyon adabiy tanqidch-yu talqinchilarning e’tibor markazida. Muta’fakkir ijodi mohiyatini bilishga intilish har bir davr tafakkur ahli xayolini band etganidek, yangi muta’fakkirlarni ham insoniyatga taqdim etmoqda. “Valiytarosh” laqabini olgan Najmiddin Kubro singari Hazrat Navoiyning hikmatli va sirlarga boy merosi hamon ilm peshqadamlarini yuzaga chiqarmoqda, iste’dodlarni, allomalarni sayqallamoqda. Shunday allomai davrondan biri – ismlari ma’naviy dunyolariga, nurga yo’g’rilgan suratlarini siyratlariga monand – Najmiddin Komilov edilar [7: 3]. Olim yaratgan kitoblarning Navoiy ijodini tushunishda, anglab yetishda qimmat juda katta. Oliy o’quv yurtlari uchun darsliklar yaratish muammosi turgan bir paytda “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’al sayyor”, ayniqsa, “Saddi Iskandariy” kabi dostonlarni Najmiddin Komilovning “Xizr chashmasi” kitobidagi talqinlari orqali o’rganish juda yaxshi natija berishi aniq [8: 5].

“Xamsa” dostonlarining barchasida o’ziga xos tili, bir-biriga o’xshamagan ritmi, obrazlar olami mavjud. Navoiy asarlarini islomdan ayri holda tushunib bo’lmaydi. Muta’fakkirning shaxsiyati butkul islomdan iborat. Shu sababli ham Najmiddin Komilovning hikmat va ibrat dostoniga yozgan tahliliga e’tibor qaratsak, tasavvufning asosiy istilohlarini shu doston orqali o’quvchiga yetkazgandek tuyuladi. Dastlab, Iskandar obrazi orqali shohlik va darveshlik sifatlari tahlil qilinadi. Bundan

tashqari salaflarning ham Iskandar tog’risidagi dostonlari bilan solishtiriladi, sayyor sujetlarning farqli tomonlari o’rganiladi. Keyingi o’rinda jahongirlik haqida gap ketar ekan, olim jahongirlikni quyidagicha ta’riflaydi: “Jahongirlik – o’zga yurtlarni bosib olib, xalqlarni mute’ – qul qilish, boyliklarini talab ketishdir. Tarixda qaysi bir jahongir – imperatorni olib qaramang, har qancha bu niyatni turli ‘g’oyalar’ pardasiga o’ramasin, asl muddaosi shu edi [3: 135]”. Bunday salbiy fikrlar ortidan Iskandarga nisbatan olim jahongirlikni “xislat” va “qismat” lafzi bilan keltiradi. Bunga sabab esa Iskandarning: “Meni qo’ymadi ixtiyorimga Haq”, deya ta’kidlashidir. Olim fikricha, “Ilhom hotif”, ya’ni g’aybdan kelgan ilhom Iskandar ko’nglini band etib, jonini xavf-u xatarlarga soladi. Demak, jahongirlik Iskandar uchun Alloh ma’rifatini his-idrok etib, dunyoda adolat o’rnatish vositasi. Ko’pchilik olimlar Jomiyning “Xiradnomayi Iskandariy” asari bilan Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonini qiyoslab o’rgananganlar. Najmiddin Komilov ham bu ikki asar bosh qahramonlarining orifona sifatlari solishtirib tahlil qiladi. Olim Jomiy Iskandarning jahongirlikni quyidagi misralarga tayanib payg’ambarlik deb ataydi:

*Maro Ezid in manzilat doda ast,
Bu xalqi jahonam fristoda ast.
Ki to dini o’ro kunam oshkor,
Baroram zi joni muxolif dimor.
Diham qadri butxonharo shikast,
Kunam har kiro hast yazdonparast.*

(Xudo menga bu martabani berib, jahon xalqiga shuning uchun yubordiki, toki uning dinini oshkor qilayin, qarshilik ko’rsatganlarni yengib, butxonalarni vayron etib, hammani yagona Xudoga ishonirayin) [3: 139].

Olim bu g’oya Nizomiyda ham mavjudligini ta’kidlaydi. Aslida Iskandarning payg’ambar yoki valiylik borasida ixtiloflar mavjud. Ali roziyallohu anhu: “U solih banda bo’lgan va Alloh unga yer podshohligini, ilm va hikmatni ato etgan”, deya ta’kidlagan [6: 303].

Yana bir olim o’z tadqiqotida: “Xiradnoma” ni o’qir ekan o’quvchi Iskandarda jahongirdan ko’ra ko’proq ichki sayohatchi, odamiylikdan farishtalik tomon yo’l tutgan kishining timsolini ko’radi [4]” degan fikrlarni aytib o’tadi. Najmiddin Komilov Navoiyning Iskandariga ta’rif berar ekan, xalq ra’yi va Haq rizosi uchun dunyo bo’ylab adolatli hukmdorlikni o’rnatish, bilim va donish, xayr-u saxovat, kechirimlilik, mehr-shafqatni

odamlar orasida qaror topdirishdek ulug' ishga bel bog'lagan podshoh sifatida talqin qiladi.

“Saddi Iskandariy” dostonidagi himmatga bag'ishlangan bobni olim tahlil qilish jarayonida Iskandar qalbiga nisbatan: “Gado ma'naviyati bilan to'lishgan”, deydi. Xo'sh, gado ma'naviyati degani nima? Gado – faqr mulkining podshosi, ilohiy hikmat va ma'rifat sohibi, ma'naviy kamolot timsoli. Olim Iskandar va gado suhbatidan darveshlik, ya'ni xalqdan uzilish yo'li bilan Naqshbandiylik tariqatini solishtiradi. Anglaydiki, Xudo kimga qanday taqdiri ravo ko'rgan bo'lsa-da, ezgu amallardan to'xtamaslik kerak.

Olim Iskandar safar ramzlaridan uch ma'noni anglaydi: birinchidan, bilim to'plash, ma'rifati bo'lish; ikkinchidan, Iloh qudratini his etish; uchinchidan, safar – bu riyozat. Najmiddin Komilov tahlillarida mutasavvif ijodkorlarni bir-biriga yoki bir ijodkorning mazmunan yaqin asarlarini qiyoslab, solishtirish ko'p uchraydi. Olim “Saddi Iskandariy” dostonidagi baliqlar hikoyatini “Lison ut-tayr” ning kichraytirilgan variantiga o'xshatadi. Darhaqiqat, “Lison ut-tayr” da qushlar Xudo izlab yo'lga chiqadilar va ne mashaqqatlar bilan faqr-u fano vodiysiga yetganlarida o'zlarida tajalliyot nuri aks etganliklarini fahmlaydilar.

“Saddi Iskandariy” dostonida anglash va tafakkur olami haqida ham so'z boradi. Anglash, tafkkur qilish – borliq va hodisalarning ichki mohiyatini idrok qilish qobiliyati. Alloh ma'rifatini ham dunyo orqali bilish, ham Allohni bilishdir. Navoiy asarida insonning bilish qobiliyati baribir chegaralanganligi to'g'risida ham so'z boradi. Olim esa ijodkorning bu jihatini agnostitsizmga ayblash noto'g'ri ekanligini ko'rsatib beradi. Agnostitsizm – tabiat va jamiyat qonuniyatlari mohiyatini bilish imkoniyatlarini rad etib, bilimning voqelikka muvofiq ekanini isbotlash mumkin emas, deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot [9].

“Saddi Iskandariy” da davlat va jamiyatning asoslari haqida ham tahlil qilsa arziydigan ko'pgina jihatlar bor. Najmiddin Komilov tasavvufiy axloqqa ega jamiyat va hukmdor qanday bo'lishi misolida tushuntiradi. Olim Nizomiy va Jomiydan farqli o'laroq Navoiy dostonida shohsiz jamiyat haqidagi hikoyalarni keltirmaganini ta'kidlaydi. Olim Navoiyning bu holatni real hayotiy ifoda bilan tasvirlagani, qanchalik bu

bir ideal ijtimoiy tenglik va adolat ramzi bo'lib ko'rinmasin, odamlarni bir qolipga solish, boshqaruv va siyosatga barham berish mumkin emasligini ma'qullaydi. Binobarin, jamiyat va davlat bir-biriga uzviy bog'liqligini Imom G'azzoliy “Kimyoi saodat” asarida podshoh jamiyatning yuragi ekanligi [2: 57], Nizomulmuluk “Siyosatnoma” sida markazlashgan kuchli saltanat g'oyasi muhimligi [5: 231] bilan ko'rsatadi.

Iskandar devori haqidagi hikoyatni olim “xaloskorlik missiyasi” deb ataydi. Olim fikricha, Iskandarning har bir yurishi bu xaloskorlik niyati bilan amalga oshirilgan. Najmiddin Komilov “Saddi Iskandariy” ning bosh g'oyasi sifatida ibrat va ogohlilikni aytadi. Olim asardagi ilohiylik va dunyoviylik, ratsionalizm va irratsionalizm, didaktiklik va tasviriylilik, hikmat va hikoyatning qo'shilib ketishidan hosil bo'lgan mohiyatning barchasini alohida-alohida anglab, talqin qiladi.

Olimning Alisher Navoiy asarlari zamiridagi ustuvor g'oyalarni anglash va anglatish, tagqatlamga kirish, tasavvufiy tahlil kabi talqinlari filologlar uchun nazariy qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Shu ma'noda olimning tadqiqotlari yangilangan, tozalangan tafakkur uchun o'z vaqtida yaratildi, desak yangilashmagan bo'lamiz [8: 55].

“Navoiyni ommaga tushuntiraman deb, mutafakkirning darajasini tushirmanglar, balki insonlar tafkkurini ulug' shoir darajasiga ko'taringlar”, deya ta'kidlagan edi Najmiddin Komilov. Nazdimda, olim bir umr shu ulug' ish uchun harakat qilgan. Bugungi media olamida, axborotlarning to'xtov bilmasdan almashinuvi, turli g'oya va fikrlarning toshqini, umuman olganda, butun bashariyat ongida sodir bo'layotgan o'zgarishlar juda katta betartibliqlikni vujudga keltiryapti. Qadriyatlar unutilmoqda, odamlar ma'naviy dunyosi bilan emas, faqat moddiy olam bilan ovora, hech kimning ko'ngli hech narsadan to'lmayotganga o'xshaydi. Aynan shuning uchun ham bunday murakkab davrda dilga halovat, hayotning mohiyati nimada ekanligini tushunishga ehtiyoj tug'ilmoqda. Xo'sh, bu ehtiyojni qaysi yo'lda qondirish mumkin? Hech shubha yo'qki, Alisher Navoiy asarlari. Chunki shoir o'z g'oyalari poydevorini Qur'on va hadis bilan qo'ygan. Aynan shu asosda so'z so'ylagani uchun ham biz, o'zbek jamiyati uning asarlarida ilgari surilgan g'oyalarni milliy ma'naviyatimizga singdiramiz va ularga amal qilib boraveramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva M. Mumtoz tarixiy poetika. – Toshkent: G'afur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
2. Abu Homid G'azzoliy. Kimyoi saodat. – Toshkent: Adolat, 2005.
3. Komilov N. Xizr chashmasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005.
4. Taunt M. So'nggi Temuriylar davri madaniyati: nazira amaliyotini Alisher Navoiyning “Xamsa” asari misolida o'rganish / ingliz tilidan Z. Mirzayeva tarjimasi. – Toshkent, 2021. – 180 b.
5. Nizomulmuluk. Siyosatnoma. – Toshkent: Adolat, 1997.
6. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / tarjima va tafsir muallifi: Shayx Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Movarounnahr, 2020.
7. Salohiy D. Mirni uqding – Haqqa yetding: monografiya. – Toshkent: Tafakkur tomchilari, 2021.
8. Tasavvuf adabiyotining o'rganilishi va tarjimashunoslik muammolari: Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Toshkent: Muharir, 2018.
9. Agnostitsizm. <https://oyina.uz/uz/teahause/1202>.